

Indledning. Herregårde og forbrug, cirka 1500-1920

Af seniorforsker, dr.phil. Mikkel Venborg Pedersen, Nationalmuseet

I Danmark var herregårdene væsentlige enheder i ledelsen af riget, og de var pålagt mangfoldige administrative opgaver. Herregårdene var også hjem for mange mennesker og udgjorde således små samfund i sig selv, helt indtil mekaniseringen af landbruget og husholdsarbejdet tog fart gennem 1900-tallet. Der var unægtelig forskel på niveauet på de forskellige herregårde. Alle steder var der et folkehold til drif-

ten af landbruget, skovbruget, møllet og så videre. Men hvor der var et egentligt herskab, og hvor dette herskab keredede sig om sin position – og det gjorde langt de fleste – sikrede deres herskabelige livsførelse også arbejde til mange andre mennesker. På de store gårde var der indendørs tyende til opvartning og til repræsentative opgaver, og ofte var herskab og tjenestefolk forbundet af bånd af gensidig loyalitet. Herregårdene var således arbejdsplads og hjem for ikke så få, og de forbrugte alle sammen ting, tid og penge for at opfylde deres opgaver som herskab, som indendørs tjenestefolk eller i deres daglige dont som avlsgårdens arbejdskraft.

Eftertidens dom over den afdløde er af afgørende betydning i adelsammenhæng, og landets kirker er udstyret med en række gravmæler, hvoraf kun enkelte er så imponerende som dette, sat over ritmester Gert Didrik von Levetzau (1673-1737) til Tjele ved Randers. Han fremtræder med kiras, pistol og rytterstøvler som medlem af den militære stand, adelen er rundet af. Det var nu mest rigsdalerne, ritmesteren skød af i højt tempo, og han døde forarmet i 1737. Godset blev da afhændet på auktion, men Levetzau havde forinden sikret midlerne til gravmålet i Tjele Kirke, der blev installeret i 1740, skabt af den københavnske billedhugger Friedrich Ehbisch (1672-1748). Gravmæler er en del af statusforbruget i rangsamfundet. Foto: Nationalmuseet, Roberto Fortuna.

Herregårdens mangfoldige verdens forbrug rummer dog mere end blot denne i grunden simple konstatering, og det er nærværende indlednings ærinde at pege på de vigtigste aspekter i den fortælling om herregård og forbrug, som derefter gennem udvalgte eksempler udfoldes i en række artikler i denne 16. udgave af *Herregårdshistorie*. Så her skal det ikke mindst handle om emner som social status og luksusforbrug, økonomi og byggeri, kulturel dannelse og europæisk indflydelse – samt og ganske jordbundet om hverdagens forbrug, som også på en herregård

fyldte det meste. Og det alt sammen set på en bred baggrund af samfundsudviklingen fra omkring år 1500 til Første Verdenskrig.

Billeder af herregården

Men der hvor, midt mellem kuplede Trægrupper den fornemme pyramideformede Silhuet af klippede Lindealleer hævde sig i Luften, der laa en Herregaard [...] Der var for dem, der var født og opvokset i Landskabet, meget at læse i de sirlige, geometriske Ciffre paa Himlen [...] De fortalte om Gratie, Ynde og Smag. Den danske Jordbund frembragte ingen ædlere Vækst end det store Hus, hvori Lindealleerne løb sammen. I dets højloftede Stuer førte Livet og Døden sig med Anstand. Herregaarden [...] var beslægtet med megen statelig Arkitektur hele Europa over. Udenlandske Haandværkere var blevet indkaldt til at lægge Gulve og sætte Stuklofter op, og Herregaardens egne Indvaanere rejste til fremmede Lande, og bragte nye Moder og Tanker, og haandgribelige Ting af stor Skønhed og Værdi, med sig hjem. Gobeliner, Spejle, Sølvtoj og fint Porcelæn, fra Frankrig og Italien, havde faaet deres Plads i Gaardens Stuer, og var selv blevet en Del af dansk Liv paa Landet.¹

Således karakteriserer Karen Blixen (1885-1962), selv af herregårdsslægt, gift baronesse og kender af miljøet, det ædle hus med det rige inventar af høj kvalitet. Ordene falder i novellen *Sory-Agre* og er en

optakt til fortællingens grumme møde på hovmarken mellem bonde og godsejer, men i vores forbindelse er beskrivelsen også værd at lægge mærke til. Den danner på mange måder det billede, som herregårdens inventar, og dermed en del af dens beboeres forbrug, står i for eftertiden. Det er ofte også det sceneri, som bøger om danske herregårde fremmaner. Traditionen med at beskrive herregårdens inventar på den måde er i forskningen senest indledt i tiden lige efter Første Verdenskrig i værket *Danske Slotte og Herregårde ved 1920*, men modellen er gentaget i en række senere værker, der troligt fører læseren fra gård til gård og beskriver de store huse, de stolte slægter og det rige inventar.²

Det er en nærliggende, letforståelig og generelt oplysende fremgangsmåde. Men den kan til tider medføre, at man overser herregårdens mangfoldige kvaliteter som et småsamfund i egen ret. Dertil er det en synsvinkel, der fører til et fokus på de store stamhuses hovedgårde, grevskabernes hovedsæder og de rige lensbesidderes boliger. De fandtes naturligvis også, men hverdagen var de fleste steder af lavere tonehøjde. Hvis man ser bort fra anden halvdel af 1700-tallet og fra de økonomisk fremgangsrige årtier i anden halvdel af 1800-tallet til Første Verdenskrig, hvor fæstejordssalg og nye landbrugsmetoder i fællig skabte økonomisk gode tider i både det lille og store landbrug i Danmark,³ så var forholdene de fleste steder mere beskedne.

Dansk herregårdsliv var som oftest tæt på produktionen. Det kan man for eksempel se i den gængse og gamle tætte sammenhæng mellem hovedbygningen og avlsgården, som ikke er så almindelig i resten af Europa.⁴ I andre lande ligger hovedbygningen ikke

sjældent i en eksklusiv tilbagetrukket position, eventuelt omgivet af en park og med avlsgårdens bygninger godt gemt af vejen. Men ikke blot bygningerne peger på de anderledes forhold i Danmark. Det var også sådan, at herskabet på de fleste af Danmarks omkring 700 herregårde ikke var en del af den øverste elite med rigsrådssæder, lensbesiddelser og hof tjeneste, men i en mere beskedne dagligdag passede bedriften og godsejerens mange roller i det danske samfund. Danmark havde en i europæisk sammenhæng forsvindende lille adel,⁵ og den omkring kvarte til halve procent af befolkningen, som adelen udgjorde, var altså dertil ganske forskellig fra hverandre i socialt og økonomisk niveau. Dertil kommer de borgerlige godsejere, som fra de senere årtier af 1600-tallet blev en voksende gruppe, eftersom muligheden for gods-køb for også borgerlige blev indført med Enevælden. Så langt de fleste steder var det daglige forbrug af dertil passende mædelig kvalitet og kvantitet.

Forbrugsprofiler

Og dog er der alligevel noget særligt ved herregårdernes forbrugsmønster. Lige gyldigt hvor lille et herskab man var, havde man nemlig noget andet på spil i den statuskamp, der var en uløselig del af datidens rangsamfund, end det var gældende for mennesker, som ikke havde en given social position at hævde – selvom social ambition nok kunne forlede en og anden til at forsøge at stige i graderne. Datidens samfund sikrede grundlaget for godsejernes position dels ved social anerkendelse, dels ved juridiske og økonomiske fordele, særligt for adelen. Det kunne være Adelsvældets eneret for adelen til jordejendom og generel skattefrihed. Eller det kunne være Enevældens stamhus-

system og dens lensadels både økonomiske, juridiske og sociale forrang, der blev opløst efter Junigrundlovens bestemmelser så sent som ved Lens afløsningslovene i 1919. Men selv med sådanne privilegier, der omvendt sikrede kongemagten en loyal kriger- og embedsstand, i hvert fald i teorien, og dertil kunne give det kongelige hof glans, der var højst nødvendig i kongens eget statusspil med andre potentater i Europa, var den enkelte (adelige) godsejers position ikke nødvendigvis sikret af det.

For adelige og andre med position i samfundet, herunder også den borgerligt fødte godsejer, var det nødvendigt at leve og forbruge på måder, så den ydre fremtræden sikrede omverdenens sociale anerkendelse. Som den tyske historiske sociolog Norbert Elias (1897-1990) rammende har sagt det, må en hertug eller greve bygge, bo og leve som en hertug eller greve mere.⁶ I hvert fald i omgivelsernes øjne, for den eventuelt gennem fødsel givne position forsvinder naturligvis ikke. Med andre ord: Der var brug for solide statusmarkører, og forbrug og livsstil var gamle prøvede metoder til at markere social forskel, det vil sige gennem forbrugsprofilen. I deres levevis skilte godsejere og adel sig ud fra samfundets øvrige grupper og brugte deres fremtræden til at markere den sociale forskel i højere grad, end de fleste andre grupper i samfundet gjorde det.

Elias peger altså på, at positionen skal hævdes for at have effekt. Og kongemagten spillede med gennem forsøg på at ordne forbruget hos alle samfundets sociale grupper. Idéen var, at hver stand kunne tillades en bestemt form for luksus, som ville betyde, at man kunne skelne folk fra hinanden. Allerede under kong

Christian den 3. (1503-1559), men i stigende grad under Enevældens konger helt frem til 1830'erne, blev der således udstedt en række luksusforordninger. De fastlagde enten i al almindelighed eller for enkelte forhold, såsom sorg og begravelser, hvilket luksusforbrug hver enkelt samfundsgruppe kunne tillade sig.⁷ Forordningerne virkede nærmest ikke, hvilket er forståeligt, al den stund at i et rangsamfund vil de fleste stræbe opad, mens de, der er på toppen, er de eneste, der har en interesse i at forhindre denne stræben. Således prangede også socialt ambitiøse borgere i 1600-tallet med forbudte kniplingskraver og i 1700-tallet med solvtresser på den åh så eftertragtede silke, selvom også dét ifølge forordningerne var forbeholdt adelen. Og også efter at forordningernes tid var forbi, virkede mekanismerne. For eksempel fandt de første automobiler ikke sjældent vej til landets herregårde omkring år 1900;⁸ en luksus, som ellers kun meget pengesterke finansmænd kunne investere i.

Vævede vægtæpper var i Renæssancen, Barokken og endnu i Rokokoens højt skattede dele af herregårdenes rige inventar. Her et vægtæppe af uld, visende den gammeltestamentlige scene, hvor Lot og hans døtre ene var blevet frelst fra ødelæggelsen af Sodoma og Gomorra, hvorefter døtrene forsøgte at drikke deres far fuld for at skaffe sig børn ved ham. Tæppet er antageligt sydtysk arbejde, omend med danske adelsvåbner tilhørende Falk Gøye til Skærso på Djursland og hustru Ide Ulfstand. Vægtæppet med den frugtbare fortælling er sikkert udført til datteren Mette Gøyes bryllup i 1573 med rigsråd Axel Brahe. Foto: Nationalmuseet.

Statusforbrug

Forbrug af særligt luksusvarer til at markere social og kulturel status er således en gammel stræben i europæisk kulturhistorie, der kan følges langt tilbage. Det iøjnefaldende forbrug kalder forskningen tit dette forhold,⁹ der altså dækker over det at erhverve sig noget, som primært anskaffes for at opfylde sociale normer og holde sig på en bestemt plads i et socialt hierarki. Og det kan være nærmest hvad som helst, der kan anvendes til formålet, så længe forbruget af det giver eksklusivitet i det samfund, hvori forbruget sker. For øvrigt var det måske forbrug af noget immaterielt, der var den største markør endnu i århundrederne indtil midten af 1700-tallet, nemlig det at have fri tid og dermed forbrug af fritidsforhold i et samfund, hvor langt de fleste mennesker arbejdede både længe og fysisk hårdt. Fritiden som eftertragtesværdigt ideal begynder dog at ændre sig i løbet af 1700-tallet, hvor nye forbrugsmuligheder opstår, og en helt ny måde at tænke samfundet på vinder hævd. Den vindskibelige, travle og nyttebetonede borger træder frem i historien,¹⁰ og han bliver i 1800-tallet med sin flid mere idealmennesket end medlemmer af en adel og godsejerstand med fri tid på hånden. Og dog: Fri tid er helt til ind i nutiden en social markør, som er værd at regne med – og nu i vores egen tid måske endda atter i stigende grad.

Ved siden af det iøjnefaldende forbrug var et helt almindeligt hverdagsforbrug dog også en nødvendighed. Ja, der er nok i det fleste tilfælde en rækkefølge. Man forbruger i første omgang ting eller goder for at opfylde basale menneskelige behov som føde, klæder og tag over hovedet. Men det kan gores på forskelligt niveau og altså med tilknyttede symbol-

ske betydninger, der hurtigt kan forekomme den enkelte mindst lige så vigtige som ens sundhed og helse.¹¹ Kan en eftertragtet social position opnås eller forbrug af statusgivende ting sikres ved at spinke og spare på de daglige fornødenheder, ses det jo ikke sjældent, at valget for den enkelte går den vej. Tag over hovedet medførte ikke nødvendigvis opførelsen af en herregård med tårn og tinder, men det følger af det allerede skrevne, at herregårde også var symbolske magthuse,¹² der i selve deres storhed frembød dominans, men også, ihukommende Karen Blixen, vidnede om kulturel indsigt, ynde og gratie. Status udtrykkes ved symboler og symbolsk adfærd, der i tur og orden bygger på helt konkret forbrug af ting og tjenester.

1700-tallets forbrugseksplosion

Det er kendetegnende for de seneste omkring 20 års nye og også nyskabende studier i forbrugshistorie, at 1700-tals-kulturhistorikerne både herhjemme og internationalt har taget teten, omend der naturligvis også er forsket i andre perioder.¹³ Og 1700-tallet var da også noget særligt i denne sammenhæng, hvilket vi straks skal vende tilbage til. Først er der dog grund til at påpege, at statusgivende forbrug hører sammen med herregårdene også længere tilbage.

Sjældent har Danmark nemlig blandt den egentlige elite i adelen, den såkaldte rigsrådsadel, set økonomisk mere solide forbrugsprofiler end i Adelsvældets godt 100 år fra 1536 til 1660. Vævede vægtæpper fra Flandern og Frankrig, svære sølvpokaler med forgyldninger fra Nord- og Sydtykland eller pragtstykker fra højt duelige danske sølvsmedes værksteder var blandt herregårdenes inventar. Rigt udskårne

møbler af hjemlig eller hollandsk og fransk herkomst, tunge guldkæder og fint flamsk klæde i dragten har datiden overleveret til vor tid. Både inventar og klædedragter og meget mere dertil blev ofte erhvervet på solide formuer, der kom fra studehandel fra Danmark til Nederlandene og fra indtægter fra det katolske bispe- og klostergods, der med Reformationen i 1536 blev til krongods og snart til store len for den øverst rangerende adel.

Danmark og Nederlandene var altså nært forbundne. Og allerede i 1500-tallet indledte Nederlandene deres del af den europæiske ekspansion ud i verden, der blev åbnet med Christoffer Columbus' (1451-1506) færd for det spanske kongepar over Atlanten i 1490'erne samt med portugiseren Ferdinand Magellans († 1521) omsejling af Sydamerika i 1520. Ligeledes var søvejen syd om Afrika etableret, og den europæiske ekspansion, der ledte til etableringen af de europæiske koloniriger, tog fart. Efter hollandsk forbillede sejlede kong Christian den 4.s (1577-1648) "indiske flåde" i 1618 afsted mod Asien, og kolonien Tranquebar i Sydindien blev efterfølgende grundlagt. Snart blev Tranquebar efterfulgt af den første danske etablering i Vestindien og af forterne på den afrikanske Guldkyst.¹⁴

I sammenhæng med den europæiske ekspansion indledtes i løbet af 1600-tallet en historisk proces i Europa, som den økonomisk-historiske forskning har betegnet den tidlige moderne forbrugsrevolution, som ikke skal forveksles med forbrugsrevolutionen efter Anden Verdenskrig. I Danmark skal man dog ind i 1700-tallet, før udviklingen tog fart. Efter Store Nordiske Krig 1701-1720 levede Danmark i "den lange fred" indtil 1801, hvilket ikke blot var enestående i

Påklædningen er et af de fineste steder for iøjnefaldende forbrug, og de mange luksusforordninger fokuserer ikke sjældent på netop klæderne. Her en fornem herrekjole med tilhørende vest i nærmest lilla silke og med det sene 1700-tals yderst delikate broderier, der understreger tidens modeherrer's elegante, lette stil i fremtræden og opførsel. Til dragten hørte knæbukser, hvide silkestrømper og pudderparyk, og den stammer fra Valdemars Slot på Tåsinge. Foto: Nationalmuseet, John Lee.

Europa, men også betød, at danske handelsmænd kunne tjene store penge som neutrale befragtere ved siden af deres egen, stærkt voksende handel både ud i verden og i Østersøen, hvor København blev et omdrejningspunkt for handel sydpå og østover.

Sammenhængende med de nye varer og det dertil hørende voksende forbrug kom også de tidlige trin i den første industrielle revolution – igen skal begrebet ikke forveksles med den senere egentlige industrielle revolution fra 1800-tallets sidste halvdel – som fra sin spæde begyndelse i Storbritannien spredte sig til kontinentet. Det gjaldt også for det danske rige, hvor særligt Norge og hertugdømmerne Slesvig og Holsten havde gode forudsætninger for at gøre sig gældende. Et resultat af både freden og disse store forskydninger i livsgrundlag i Europa blev en generel velstandsstigning, som også fra omkring 1740 kan spores selv hos den brede befolkning i Danmark. Godsejerne blev interessenter i de nye handelskompagnier og grundlagte industrier. De rige handelsmænd købte tit jord og herregård og trådte således ind i godsejer-

Børnene fra Nakkebølle ved Fåborg giver et charmerende indtryk af den pragt i klædedragten, som hørte med til den offentlige fremtræden, også for herskabsbørn. Som små voksne følger særligt drengene en mere franskpræget mode her op mod midten af 1600-tallet, og de fornemme silke- og brokade stoffer nærmest springer i øjnene ved siden af smykker og kæder, bæltter og fine, opskårne sko med silkebånd.
Foto: Nationalmuseet, John Lee.

nes række ved siden af handelen og industriaktiviteterne. Generelt oplevede godsernes landbrugs- og skovprodukter også bedre afsætning, og der kom en kvalitetsforøgelse, hvilket tillige hang sammen med tidens mange landbrugsforsøg og nye afgrøder. Koloniernes nye varer og det iøjnefaldende forbrugs nye muligheder, øget efterspørgsel på tjenesteydelser, et begyndende ændret landbrug samt velstandsstigningen gik gensidigt befordrende hånd i hånd.

1700-tallets forbrugsrevolution blev tydelig også på landets herregårde.¹⁵ Nu blev der sat fart på forbruget af sukker, te, kaffe, chokolade, kinesisk eller fransk silke, indisk og amerikansk bomuld. Der kom porcelæn fra Kina og snart Meissen, Sèvres og København. Fajance blev købt fra Slesvigfabrikken og engelske Wedgewood, elfenbens- og citrontræsindlagte møbler fra franske snedkerier eller dygtige danske håndværkere holdt deres indtog. De supplerede kinesiske lakmøbler, der dog såre ofte var produceret i Europa. Og nydelsen af tobak blev almindelig, både som snustobak, tyggeskrå og rygetobak i lange kridtpiber, snart porcelænspiber, og fra 1800-tallets første tiår og frem som cigarer og efterhånden cigaretter. Og så videre. Det meste af, hvad vi i dag opfatter som et varieret forbrugsmønster, bygger på, hvad der i 1700-tallet var nye luksusvaner og forbrugsmuligheder.¹⁶

Med til det nye forbrug hørte en kulturel lære om de spændende nye ting og sager. Man kan for eksempel forholdsvis let erhverve sig et testel. Men at drikke te af en porcelænskop, der balancerer på en underkop med en sølvske strittende frem, mens man selv forsøger at mestre en elegant siddeposition på en let, armløs stol betrukket med silke, der ideligt bringer ens

silkebukser eller -kjole i en uheldig nedadglidende bevægelse, mens man ovenikøbet helst skal føre en let og elegant konversation, for nu at fremmane en scene, der kunne passe til midten af 1700-tallets salonkultur, var ikke let. Men det måtte læres, hvis statusforbruget skulle virke, ellers blev man jo blot og bar pinlig.

Luksusforbruget, som det jo var, blev således i disse årtier kombineret med en ny opmærksomhed på sædernes forfinelse, der var indledt adskillige hundrede år før, men som tog kvantespring i 1700-tallet. Det var en udvikling, der medførte både en vægt på høvisk optræden og en brug af stadig flere og hidtil ukendte genstande, såsom tekopper. Civilisationsprocessen kaldes denne århundredelange forfinelse af vaner og skikke ikke sjældent i den kulturhistoriske forskning.¹⁷ På landets herregårde var det, ligesom ved kongens hof og i store borgerlige huse, mere og mere tidens krav, at man kunne begå sig civiliseret, føre sig med kultur og dannelse i datidens ord. *Savoir-faire* blev endnu et element i den sociale statusleg. Og det fortsatte, naturligvis gjorde det det. For eksempel havde den formfuldendte, engelskprægede gentleman og frue, som for alvor trådte frem i løbet af 1800-tallets anden halvdel, et naturligt hjem på landets herregårde, og gentlemanlike opførsel forblev en social norm for herskaber også efter Første Verdenskrig, som det for øvrigt også var tilfældet for mange andre mennesker uden for egentlige herskabelige rækker.¹⁸

Forbrug og historiske kilder

Hvad enten man nu drikker te for at slukke tørsten, for at føre sig frem over for andre herskaber med

sit nye testel eller alene for at etablere skel til andre mennesker, der ikke ved, hvordan man gør, så indeholder det meste forbrug en omgang med ting. Det er da også ofte genstandene selv, der udgør de gængse hovedkilder til historiske studier i forbrug – sammen med alenlange inventarlistere og regnskaber, lister over forbrug af lys, vine og sukkertoppe og meget andet fra arkiverne. Ikke sjældent er det tingene i museernes samlinger, der for denne form for studier står, og må stå, helt centralt for forståelsen af forbrugshistorie. Forbrugsstudier fordrer nemlig ikke så lidt viden om både datidens samfund og genstande, deres brug og placering. Metodisk må ofte mange kilder sammenstilles og en bred viden bringes i spil for at nærme sig en forståelse gennem genstande og deres beskrivelser, hvilket kan give kildekritiske udfordringer. Men det kan jo lade sig gøre; på et helt grundlæggende niveau fordi menneskeskabte ting og sager, netop fordi de er skabt af mennesker, også kan tjene som sindbilleder på menneskers kulturelle begreber, værdier og valg, positioner og daglige livsvilkår.¹⁹

En fin sko med spænder, for eksempel, er en sko i sig selv, og dertil er den en bestemt slags sko, fordi mennesker tillægger den værdi, enten til at beskytte fødderne, som udtryk for økonomisk status eller som et led i et kulturelt betinget statusforbrug, der i næste omgang er et led i en social konkurrence mennesker imellem. Genstande og beskrivelser af dem er således lovende kilder til menneskers kultur og daglige liv, som det kan anskueliggøres gennem nærværende indlednings illustrationer. Uanset tidsalder og på tværs af alder og køn, men inden for samme sociale gruppering, viser illustrationerne eksempler

Den oversøiske handel og ikke mindst kontakten til Østen satte skub i mange nye forbrugsmuligheder. Her to dybe tallerkener i ostindisk porcelæn fra midten af 1700-tallet, der blev købt til fynske Lykkesholm. Herregårdenes middagsborde og salonborde var opvisninger i den nyfundne elegance og civiliserede opførsel. Disse tallerkener er fra Kina, men ostindisk var datidens brede betegnelse for varer fra hele Østasien. Foto: Nationalmuseet, John Lee.

på forbrugsgenstande, der på en og samme gang viser økonomisk evne, social status og kulturel viden om, hvordan man gør, altså også her vigtigheden af *savoir-faire*; en lærdom ikke sjældent erhvervet gennem langvarige rejser i udlandet og ophold ved hoffet; også det er en del af statusforbruget.

Dagligdagens forbrug

Alligevel var der, som antydnet, mange steder gennem tiderne flere dage med brugte klæder og enkle drikkekrus, mådelig kost med hjemmebrygget øl eller herregårdens egen frugtvin, utætte vinduer og jævn tristesse en lang efterårsdag med vinden tudende gennem sprækker og kulden stigende op fra voldgravene. Det var ikke fest og statusforbrug alt sammen, selvom man fra nutidens udsigtspunkt kan have en tendens til at fokusere på det, når man besøger museer og slotte eller læser bøger om forne tiders herskabelige liv.

Der er flere aspekter, som må tages i betragtning. For det første var der på de fleste af Danmarks mange

herregårde ikke store herskabshusholdninger med mange indendørs tjenestefolk i tilgift til avlsgårdens folk. Det er et billede, der hører de største steder og mestendels anden halvdel af 1800-tallet til. Og det er tillige et billede, der er afhængigt af et herskab, som er til stede. Men det var alle herskaber ikke! De store godsbesiddere boede ofte på en eller to gårde som hovedresidenser, de andre gårde i godsbesiddelserne var mere drifts- eller jagtgårde, som indimellem blev kortvarigt besøgt. I Adelsvældets dage havde ejerne måske dertil et hus i den nærmeste vigtige købstad, det være sig Viborg, Odense eller Roskilde, måske København. Efter Enevældens etablering i 1660'erne blev det for de store herskaber uomgængeligt at have hus i hovedstaden, tæt på hoffet. Når herskaberne var der, og sådanne ophold kunne strække sig over måneder og halve år ad gangen, var de ikke på herregården. Den mest nære betjening, såsom kammer-tjenere og -piger, men også kuske, køkkenpersonale og lakajer var med dem, og på herregården stod et formindsket hushold tilbage. Når herskabet igen kom til gården, ja, så lavede det hele op, både i hovedbygningen, på avlsgården og i de omkringliggende landsbyer.

Det giver også sig selv, at den økonomiske formåen spiller endog afgørende ind på, hvilket niveau af forbrug et herskab kan have. Den kan dels afhænge af det enkelte herskabs evner og muligheder. Dels af samfundskonjunkturerne. De første godt 100 år af Adelsvældets tid fra 1536 var stort set opgangstider i Danmark, men de afløstes af 1600-tallets forskellige krige og delægninger af landet og dets velstand. Det var således et grundigt forarmet Danmark, der med arvehyldningen i 1660 og Adelsvældets ophør gik ind

Historicismen i anden halvdel af 1800-tallet blev stilarten for de mange ny- og ombyggede herregårde. Denne chaiseuse, det vil sige et toppersoners siddemøbel, stammer fra Hvedholm på Fyn, der blev fuldstændig om- og nybygget i årene 1878-1882 til lensgreve Bille-Brahe. Den silkebetrukne sofa med klunketidens stærke polstring og antimakassar på hovedlæne til beskyttelse mod hårfæd er et af utallige særlige møbler, som Historicismen morede sig med at opfinde til de moderniserede, tætpakkede stuer. Foto: Nationalmuseet, John Lee.

i Enevældens epoke, som varede, til Grundloven blev givet i 1849. Heller ikke den senere del af 1600-tallet var økonomisk noget at prale af, og de sløje tider vendte først efter Store Nordiske Krig i 1720. Fra midten af 1700-tallet gik det derimod fremad, som nævnt, men det sluttede brat med Englandskrigen i 1801 og 1807-1814, Danmarks del af Napoleonskrigene. Riget gik reelt bankerot i 1813, Norge måtte afstås i 1814, og tilbage var med Poul Martin Møllers (1794-1838) ord fra 1820 "et lidet, fattigt land". Så kom De Slesvigske Krige 1848-1850 og 1864, den sidste med afståelsen af hertugdømmerne, og først ind i 1870'erne kunne man atter spore varig økonomisk fremgang. Da var godserne godt i gang med at sælge fæstejorden, og man kalder da også indimellem netop perioden fra Grundloven til Lensafsløsningslovene af 1919, der gjorde en ende på stamhusenes fordele, for herregårdenes "Indian Summer".²⁰

En anden måde at se det samme på er en for herregårdene oplagt form for forbrug i alle ordets nu beskrevne betydninger, nemlig byggeri. Renæssancens mange rødmurede herregårde findes i stort tal den dag i dag, og fra 1849 til Første Verdenskrig blev op mod en tredjedel af landets nuværende hovedbygninger enten nyopført eller grundigt ombygget. Derimod er Barokken og Rokokoens mindre repræsenteret blandt danske hovedbygninger i helhed, men nok i enkeltrum og lignende. Så går det bedre med bygninger i Louis Seize-stilen og den tidlige Klassicisme fra 1700-tallets anden halvdel. Empirien og Nyklassicismen, der varede godt ind i 1800-tallet, afløste som stilarter, men uden ret mange nye herregårdsbygninger. Det billede holder sig, indtil Historicismens mange ny- og ombygninger tog revanche

midt i 1800-tallet. Danske herregårde er i stedet for nybyggeri generelt set præget af ombygninger, tilbygninger, renoveringer og successive moderniseringer, hvilket til gengæld gør, at vor tid kan glæde sig over de mange gamle huse, der står endnu.²¹ Som kilde til datidens forbrug fortæller det os måske mest af alt, at man måtte tilpasse sig og finde veje, der ikke nødvendigvis betød gennemgribende nyheder lige med det samme.

Dagens og årets gang

Forbruget er også bestemt af noget så nøgternt som dagens og årets gang. Man må altid være opmærksom på disse forhold, når man betragter datidens forbrug. For også dengang bestod det meste forbrug jo af hverdagens grød og brød, og på trods af herskabets øjnefaldende forbrug var det meste af herregårdens forbrug jo tyendets. Alle skulle de spise, have klæder og et sted at sove. Der skulle laves mad, vaskes og indrettes kamre. Der skulle indkøbes salt og krydder-

Barokken har ikke mange nybyggede herregårde at prale med i Danmark, men Nyso ved Præsto Fjord er til gengæld en af de mest velbevarede. Opført i 1673 i en nederlandsk påvirket barokstil står huset uændret, når der ses bort fra indgangspartiet. Bag overetagens tre midterste vinduer ligger den repræsentative, tværgående store sal. Nyso blev bygget til den borgerlige godsejer borgmester Jens Lauridsen (1620-1689) og hustru Barbara Wilders, der med huset fik en fornem ramme for et herskabeligt liv. Nyso kom i 1742 i adeligt eje og blev i 1809 hovedsæde i baroniet Stampenborg. Foto: Nationalmuseet, Roberto Fortuna.

rier, og brød skulle bages, grød koges, øl brygges, sild lægges i tønder, flæsk hænges i skorstenen til røgning eller lægges i saltkar til sulemad. Vadmel, linned og lakajuniformer skulle væves, ordnes og syes, parykker friseres og pudres, lagener broderes, og sengesteder redes. Den megen linned og tøj skulle også vaskes. Det krævede store mængder af varmt vand, det vil sige forbrug af brændsel. Og det fordrede fra 1700-tallets midte og frem ikke mindst indkøb af marseillesæbe til det fine og af kogte sæbearter, det kunne være brun sæbe, til det grove, hvis man da ikke fortsat nøjedes med den gammelkendte askelud, som en brændefyret herregård havde rigeligt med råvarer til. Da bomulden sent i 1700-tallet for alvor vandt frem, voksede vaskebunkerne tilsvarende, for bomuld kræver oftere vask med kraftigere sæbe, end hørlinned gør det, så langt de fleste steder måtte man særligt op i 1800-tallets anden halvdel indkalde husmandskoner til hjælp i storvasken. Rulning og stryg-

Skal statusforbruget spille rigtigt, må der musik til! Mange herregårde havde musikkyndigt tjenerskab, adgang til købstadsmusikanter eller kunne bestille regimentsmusikken fra den nærmeste garnisonsby til store fester. Ved 1800-årenes slutning kastede man sig på sjællandske Svenstrup til mere private aftener ind i den nye tids mekaniske verden med denne spillekasse af nøddetræ. Billedet bag en glasplade på låget forestiller dansende og syngende børn i et antikiseret landskab. En bevaret plade spiller arier fra operaen Rigoletto, komponeret af Giuseppe Verdi (1813-1901) i 1851. Foto: Nationalmuseet, John Lee.

ning var kapitler for sig. Der er ikke altid så mange kilder – endsige studier²² – til disse evige hverdagens gøremål med tilhørende forbrug på herregårde, der selv ved mindre hushold jo dog var hjem og arbejdssted for flere personer end den gængse bondegård eller byens husholdninger, som de var flest.

Årstiden spiller også ind, og herregårdens liv fulgte ikke bare herskabernes sociale kalender og rejser, men var de fleste steder i mindst lige så høj grad bundet af bedriftens krav. Her skal blot nævnes et par enkelte forhold. Vinteren var nok stille i landbruget, men så var der jo skovene, jagten, tørvene og sivene og alle de indendørs reparationer på bygningerne, ligesom møllerne snurrede lystigt over hele landet. Om foråret skulle køerne helst være med kalv, så de gav mælk, og andre af gårdens dyr skulle have unger, for sommeren er tiden med rigeligt foder og afgrøder, der allerede i studehandlens store tid omkring 1600 var nødig til de mange stude, som senere blev solgt sydpå. Om sommeren skulle der slås hø og foretages udendørs reparationer, og senere hen skulle der mejes korn, inden efterårets mange afgrøder kom i hus til saltning og røgning, syltning og henkogning. Året rundt blev der bagt og brygget og så videre. Dertil kommer herskabernes kalender, hvor der ikke sjældent og særligt fra det sene 1700-tal og frem var gæster på lange ophold om sommeren, mens, som nævnt, herskabet gerne kunne være borte noget af vinteren.

Herregård og forbrug

Herregård og forbrug er emnet for dette bind af *Herregårdshistorie*. Som det er set, var forbruget på en og samme gang såre almindeligt og i princippet

næppe til at skelne fra andre menneskers forbrug, når undtages de fattigste. Og dog var der alligevel noget særligt ved herregårdens forbrug. Dels var der mængden af forbrugte varer og ting. Dels havde herskaber nogle statusbetingede behov, der måtte tages hensyn til i højere grad end så mange andre steder. Samtidig og heldigvis var herregårdene forbundet med både hovedstaden og Europa gennem rejser og ophold, uddannelse og direkte køb af varer og tjenester. Herregårdene i Danmark spillede således ved siden af hoffet en hovedrolle i importen af varer og overførslen af europæiske hovedstrømninger til Danmark, som Karen Blixen bemærkede sig det i det indledende citat. Både stukkatorer og snedkere, malere og musikere, skræddere og andre håndværkere kom til herregården, hvis herskab i udlandet havde lært det nyeste, og i de givne rammer søgte de at omsætte håndværket til de pragtboliger, der var efterstræbelseværdige, selv på en herregård langt ude på landet i den danske provins.

Så noget særligt var det nu alligevel, livet og dermed forbruget på herregården, som kunne tage mange og måske sære veje, især hvis man spurgte bønderne på godset og andet godtfolk. Ja, herskabernes gøren og laden var måske faktisk lidt uforståelig, men netop dét var jo det fine ved et forbrug, som helst skulle være iøjnefaldende og støtte en herskabelig status, selv hvis det handlede om noget så umiddelbart enkelt som en skos udformning eller indtagelsen af te og kage. Eventyrdigteren Hans Christian Andersen (1805-1875), som selv var en flittig gæst på landets herregårde, antyder måske mest af alt det forhold i sin fortælling *Den lykkelige Familie*, hvor scenen er henlagt til herregården og sneglefamilien. "Nu var

der en gammel Herregaard", fortæller Andersen og fortsætter med at berette om haven, hvor:

Alt var Skræpper, – og derinde boede de to sidste, inderlig gamle Snegle [...] De havde aldrig været udenfor, men de vidste, at der var endnu Noget til i Verden, som hed Herregaarden, og deroppe blev man kogt og saa blev man sort og saa blev man lagt paa Sølvfad, men hvad der videre skete, vidste man ikke. Hvorledes det i øvrigt var at blive kogt og at ligge paa Sølvfad, kunde de ikke tænke sig, men deilig skulde det være og særdeles fornemt. [...] De gamle, hvide Snegle var de fornemste i Verden, vidste de, Skoven var til for deres Skyld, og Herregaarden var til for at de kunde blive kogte og lagte paa Sølvfad.²³

Hverken fortællingens gamle eller unge sneglepar eller dets store afkom oplever dog denne lykke, og man må da tage deres ord for, at netop det var den vigtigste del af herregårdens mangesidede både praktisk betonede og iøjnefaldende forbrug.

Noter:

- 1 Blixen, Karen: "Sorg-Agre", i: *Vinter-Eventyr*. København 1950, s. 262-263.
- 2 Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 1: *Gods og samfund*, København 2004, Introduktion.
- 3 Porskrog Rasmussen, Carsten: "Gård og gods", i: Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 1: *Gods og samfund*, København 2004.
- 4 Venborg Pedersen, Mikkel: "Power, Grace and Authority. The Cultural Landscape of Danish Estates c. 1600-2000", i: Finch, Jonathan, Kristine Dyrmann, Mikael Frausing (red.): *Estate Landscapes in northern Europe*, Aarhus 2019, s. 39 ff.
- 5 Jespersen, Knud J.V.: "The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800", i: Scott, H.M.: *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, New York 1995, bind 2, s. 41 ff.
- 6 Elias, Norbert: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Darmstadt 1981 [1930'erne], s. 99.
- 7 Luksusforordninger er kendt lang tid før også; de ældste eksempler skriver sig til romersk kejsertid. Venborg Pedersen, Mikkel: "Status", i: McNeil, Peter (red.): *In the Age of Enlightenment*. Bind 4 i *A Cultural History of Dress and Fashion*, London og New York 2017, s. 123 ff.
- 8 Venborg Pedersen, Mikkel: *Den perfekte gentleman. Mænd, stil og idealer i verden af i går*, København 2018, s. 301 og 370.
- 9 Udtrykket "iøjnefaldende forbrug" stammer fra Thorstein Veblens klassiske studie over amerikanske pengemænds livsstil i *Theory of the Leisure Class*, Baltimore 1899,

hvor Veblen både påpeger forbrugets rolle og den tilsyneladende frie tid, der præger disse menneskers liv, men som reelt bedre kan forstås som et uundværligt element i en iøjnefaldende livsstil. Studiet er siden til tider blevet stærkt diskuteret, men det iøjnefaldende forbrug står tilbage som et anerkendt samlebegreb blandt andet i forbrugshistorisk forskning. For en diskussion af begrebet i kulturanalyser af europæisk adel og fyrstehuse, se Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, København 2005, side 21 ff.

10 Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013. Vries, Jan de: *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge 2008.

11 Som grundigt argumenteret for i Venborg Pedersen, Mikkel: "At the Nordic Fringe of Global Consumption: A Copenhagen bourgeois' home and the use of new goods in the mid-18th century", i: Mathiasen, Tove m.fl. (red.): *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, Oxford og Philadelphia 2014, s. 141 ff.

12 Begrebet "power house" er lanceret af den britiske arkitekturhistoriker Girouard, Mark: *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven og London 1978.

13 I Danmark er dette markant med nærværende forfatters disputats fra 2013 *Luksus*, bidragsyderen Annette Hoff's studier i nydelsensmidlernes historie og senest Benjamin Asmussens ph.d.-afhandling om den kinesiske handel i 1700-tallet. Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation har i årene 2015-17 støttet projektet *Shop, Consumer, City*, der blandt andet har givet resultat i den kronologisk bredt spændende antologi Andersen, Kasper H., Kristoffer

- Jensen og Mikkel Thelle (red.): *Forbrugets Kulturhistorie. Butik, By og Forbrugere efter 1660*, Aarhus 2017.
- 14 Bregnsbo, Michael: "Kolonirigets etablering", i: Venborg Pedersen, Mikkel (red.): *Danmark. En kolonimagt*, København 2017, s. 92 ff.
- 15 Ikke mindst demonstreret i Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013, hvor sammenfletningen af herregårdsforbrug og kolonivarer er et tilbagevendende tema i den samlede analyse.
- 16 Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013. Venborg Pedersen, Mikkel: "Med verden i stuen og En ny handel", i: Samme (red.): *Danmark. En kolonimagt*, København 2017.
- 17 Naturligvis efter Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Frankfurt am Main 1980 [1939]. Elias er på mange punkter udbygget eller tilbagevist, men samlebetegnelsen civilisationsprocessen synes stadigvæk givende i den kulturhistoriske forskning.
- 18 Venborg Pedersen, Mikkel: *Den perfekte gentleman. Mænd, stil og idealer i verden af i går*, København 2018.
- 19 Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013.
- 20 Andersen, Britta, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Herregårdenes Indian Summer fra Grundloven til Lensafsløsningsloven 1919*, Aarhus 2006.
- 21 Afsnittet er en sammentrækning af argumentet i Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 2: *Anlæg, interior og have*, København 2005.
- 22 Der findes mange husholdsstudier inden for landbohistorie og etnologi, men et af de få studier på dansk hof- og herregårdsmateriale i tidlig-moderne og moderne tid er Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, København 2005, hvor husholdets og hoffets organisering og arbejde analyseres over flere kapitler i en samlet, bredere analyse. Emnet er ligeledes en del af Signe Boeskovs studier i herskabsliv på *Hvedholm og Nørre Vosborg i Herregård og herskab. Distinktioner og iscenesættelser på Nørre Vosborg og Hvedholm 1850-1920*, København 2017. Begge studier grunder sig da også på en kulturhistorisk-etnologisk tradition med et mangeårigt blik netop for hverdagens gerninger, som det også er fremtrædende i Erichsen, John og Luise Skak-Nielsen: *Mennesker på Herregården. Lolland 1880-1960*, Maribo 2006.
- 23 Den lykkelige Familie blev udgivet i 1848. Her citeret fra Andersen, Hans Christian: *Eventyr, sagn og historier. Illustreret af Carl Larsson*, Viborg 2004, s. 25-26.
- Litteratur:**
Andersen, Britta, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): *Herregårdenes Indian Summer fra Grundloven til Lensafsløsningsloven 1919*, Aarhus 2006.
Andersen, Hans Christian: *Eventyr, sagn og historier. Illustreret af Carl Larsson*, Viborg 2004.
Andersen, Kasper H., Kristoffer Jensen og Mikkel Thelle (red.): *Forbrugets Kulturhistorie. Butik, By og Forbrugere efter 1660*, Aarhus 2017.
Asmussen, Benjamin: *Kinafarerne. Mellem kejserens Kina og kongens København*, København 2019.
Blixen, Karen: "Sorg-Agre", i: *Vinter-Eventyr*, København 1950.
Boeskov, Signe: *Herregård og herskab. Distinktioner og iscenesættelse på Nørre Vosborg og Hvedholm 1850-1920*, København 2017.
Bregnsbo, Michael: "Kolonirigets etablering", i: Venborg Pedersen, Mikkel (red.): *Danmark. En kolonimagt*, København 2017.
Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Frankfurt am Main 1980 [1939].
Elias, Norbert: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königstums und der höfische Aristokratie mit einer Einleitung: Soziologie und Geschichtswissenschaft*, Darmstadt 1981 [1930'erne].
Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 1-4, København 2004-06.
Erichsen, John og Luise Skak-Nielsen: *Mennesker på Herregården. Lolland 1880-1960*, Maribo 2006.
Girouard, Mark: *Life in the English Country House. A Social and Architectural History*, New Haven og London 1978.
Hoff, Annette: *Nydelsesmidlernes danmarkshistorie*, bind 1-4, Aarhus 2015-18.
Jespersen, Knud J.V.: "The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800", i: Scott, H.M.: *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, New York 1995.
Kjær, Ulla og Mikkel Venborg Pedersen: *Herregården. 500 års drøm og virkelighed*, katalog til udstilling af samme navn på Nationalmuseet, København 2004.
Porskrog Rasmussen, Carsten: "Gård og gods", i: Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger*, bind 1: *Gods og samfund*, København 2004.
Veblen, Thorstein: *Theory of the Leisure Class*, Baltimore 1899.
Venborg Pedersen, Mikkel: *Hertuger. At synes og at være i Augustenborg 1700-1850*, København 2005.
Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013.
Venborg Pedersen, Mikkel: "At the Nordic Fringe of Global Consumption: A Copenhagen bourgeois' home and the use of new goods in the mid-18th century", i: Mathiassen, Tove m.fl. (red.): *Fashionable Encounters. Perspectives and Trends in Textile and Dress in the Early Modern Nordic World*, Oxford og Philadelphia 2014.
Venborg Pedersen, Mikkel: "Status", i: McNeil, Peter (red.): *In the Age of Enlightenment*, bind 4 i *A Cultural History of Dress and Fashion*, London og New York 2017.
Venborg Pedersen, Mikkel: "Med verden i stuen og En ny handel", i: Samme (red.): *Danmark. En kolonimagt*, København 2017.
Venborg Pedersen, Mikkel (red.): *Danmark. En kolonimagt*, København 2017.
Venborg Pedersen, Mikkel: *Den perfekte gentleman. Mænd, stil og idealer i verden af i går*, København 2018.
Venborg Pedersen, Mikkel: "Power, Grace and Authority. The Cultural Landscape of Danish Estates c. 1600-2000", i: Finch, Jonathan, Kristine Dyrmann, Mikael Frausing (red.): *Estate Landscapes in northern Europe*, Aarhus 2019.
Vries, Jan de: *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge 2008.